

АНТРОПОЛОГІЧНІ МЕЖІ ТОЛЕРАНТНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ

Ідея толерантності, і з точки зору її теоретичної концептуалізації, і з точки зору її практичного застосування, є достатньо пізнім цивілізаційним надбанням. Для суспільства традиційного типу жорстка демаркація Свій–Чужий і нетолерантне ставлення до Чужого було необхідною умовою самозбереження. Нормативна розробка і застосування ідеї толерантності розпочалися під час Реформації у контексті напруженої боротьби за утвердження принципу свободи совісті. Відтоді ідея толерантності поступово набувала універсалізації і стала конститутивом новоєвропейської цивілізації як невід’ємна складова загальної стратегії раціонального подолання зіткнення інтересів, ідей, воль і сил у разі різноманітних конфліктів – міжконфесійних, суспільно-політичних, культурних, цивілізаційних. Але як це зазвичай трапляється, в міру універсалізації регулятивні принципи, особливо на рівні масової свідомості, набувають характеру ідеологем – вимог, які сприймаються позарефлексивно, без усвідомлення їх теоретичних і практичних меж.

Така небезпека виникає і у процесі застосування ідеї толерантності як нормативного регулятиву педагогічної практики. З одного боку, це виправдано тим, що сама по собі педагогічна практика не має відповідних компетенцій і компетентностей для обґрунтування і проблематизації універсальних ідей. Але, з іншого, – у контексті педагогічної практики неминуче постають питання про антропологічні межі толерантності як універсального нормативного регулятиву. Така неминучість зумовлена декількома причинами.

По-перше, принцип толерантності, передусім, стосується забезпечення політики визнання прав і свобод пригнічених меншин у мультикультурному, складно структурованому, глобалізованому соціальному середовищі. Але дітей, як дуже влучно висловила Ганна Арендт, не можна сприймати як пригнічену спільноту, що потребує визволення. Таке ставлення до дітей є проявом безвідповідальності з боку дорослих. Яку форму прояву повинна мати толерантність у ситуації, коли дитина, так би мовити, “лізе рукою у вогонь”? У такій ситуації виникає спокуса застосувати примус,

щоб відвернути дитину від небезпеки, причому такий примус буде сприйматися як необхідне знаряддя любові. Але історія, зокрема історія церкви, свідчить, що любов до ближнього не є адекватним засобом визначення антропологічних меж толерантності. Так, вважалося, що Церква рятує еретика від нього самого. Інквізиторські кодекси доводять, що гуманність і правоохоронна місія церкви реалізується й тоді, коли еретик засуджується, а потім – за допомогою мирської влади – відправляється на багаття, бо в цьому разі еретик отримує лише малу частку покарання, яке очікує на нього в пеклі, але муками своїми здобуває собі прощення та милосердя Боже. Таким чином, **обмеження толерантності вимогою любові до ближнього оберталося, по-суті, скасуванням толерантності**. Це цілком справедливо і для педагогічного процесу, якщо вихователь буде обмежувати толерантність посиленням на те, що він краще знає, що буде для дитини благом, або злом, оскільки він є більш розумним і має більш багатий, ніж дитина, життєвий досвід.

По-друге, процес формування особистості, її освіти і виховання, завжди передбачає певне обмеження і примус – вимоги дотримуватися певних правил поведінки, дисципліни, здійснення навчання тощо. Тобто, освітньо-виховний процес має визначені форми організації і толерантне ставлення до їх порушення може становити загрозу знищення внутрішнього блага і мети педагогічної практики. З цього можна зробити висновок, що **принцип толерантності може бути дієвим тільки у визначеному нормативно-правовому полі, вимоги і приписи якого не можна порушувати**. Але залишається питання про антропологічні межі толерантності у такому полі. Толерантність як терпимість до Інакшого не може бути всездозволеністю. Але де та міра, з одного боку, примусу та нетерпимості, а з іншого, – поблажливості та згідливості, які не суперечать принципу толерантності?

По-третє, нормативно-правове і світоглядно-філософське забезпечення принципу толерантності розробляється поза межами педагогічної практики, в самій же педагогічній практиці принцип толерантності актуалізується як етична універсалія, що регулює педагогічну комунікацію. У такій якості толерантність передбачає не стільки орієнтацію на знаходження практично вигідних конвенцій у конфліктних педагогічних ситуаціях, скільки постає як категоричний принцип, як “обов’язок терпимості”, що має

послідовно спрямовувати мислення і дії усіх учасників педагогічної комунікації. За Володимиром Соловйовим, толерантність як “обов’язок терпимості” базується на загальній та формальній основі. Така основа і встановлює антропологічні межі толерантності. У цій основі можна виділити духовні, раціональні та вольові складові.

Спочатку звернімо увагу на духовні основи толерантності. У найбільш загальному вимірі толерантність як нормативний регулятив має смисл у контексті конфлікту вірувань, ідей, інтересів. У процесі розв’язання конфліктів неминуче виникає дилема застосування примусу або переконання. Принцип толерантності дає можливість трансформувати цю дилему у формулу: **примус через переконання**. У такому трансформованому вигляді примус постає, передусім, як самопримус, як самообмеження. Причому, стратегічна мета такого самообмеження є подвійною – збереження власної автономії й автономії Іншого. У такому ракурсі засадним для толерантності є сприйняття власної автономії як буттєвої цінності, без збереження якої порушуються вимоги людської гідності. Водночас, таке ставлення до автономії Іншого є усвідомленням того, що Іншим може бути Кожний. Таким чином, антропологічні межі толерантності в їх духовному вимірі визначаються універсальним моральним імперативом: “не роби іншому того, чого не бажаєш собі”. У свою чергу, дотримання цього імперативу забезпечується двома принципами – самоповаги і взаємності. Звідси завдання формування толерантності у педагогічному процесі полягає не стільки в аспекті виховання жалю, добросердя, чуйності, скільки в аспекті формування здатності до самообмеження й автономії; здатності здійснювати самовизначення у горизонті Я – Інший – Третій (Кожний).

Здатність до самообмеження заради збереження своєї особистісної автономії у даному контексті є проявом не індивідуалізму чи егоїзму, а “людського почуття спільності” у тому розумінні, як його охарактеризував Е.Муньє. Розкриваючи смисл людського почуття спільності, Е.Муньє, по-суті, окреслив і ті завдання, які мають бути вирішені у педагогічному процесі для формування толерантності у особистості. На думку Е.Муньє, людське почуття спільності засновується на своєрідних актах, специфічних для особистості:

1. Вихід особистості за власні межі і відкритість до “Іншого”.
2. Вміння розуміти Іншого і ставати на його точку зору, шукати

взаємного порозуміння, яке враховує своєрідність кожного.

3. Здатність взяти на себе долю Іншого, розділити із ним його тяготи та радощі.
4. Вміння бути великодушним, не розраховуючи на взаємність.
5. Здатність до творчої відданості Іншому (Іншим) протягом усього життя.

Виходячи із цих ідей, Е.Муньє формулює кредо особистісного існування: “Я існую тільки тією мірою, якою я існую для Іншого, і в межах бути означає любити”. Акт любові, таким чином, є осередком особистісного спілкування. Причому під любов’ю розуміється відношення не “по природі” (сексуальні, родинні), а надприродне, певна нова форма буття: вона надається особистості по той бік її ества, потребує від неї можливо повної самореалізації та свободи. Акт любові, за Е. Муньє, це незаперечне *co*gito людини: “Я люблю – означає, що є існування, і життя варте того, щоб його прожити” [Цит. за: 1, 95–97].

Осягнутий таким чином акт любові як духовне підґрунтя толерантності орієнтує педагогічний процес на формування у особистості таких комунікативних якостей, як самоповага, взаємність, плюралізм, вміння цивілізовано обстоювати свої переконання перед опонентами, турбота, відповідальність, справедливість.

Отже, формування духовних основ толерантності має розпочинатися із формування у особистості самоповаги, антропологічні межі якої задаються, як це показав П.Рікьор [3], принципами зворотності ролей, незамінності осіб і подібності як продукту обміну між самоповагою і турботою про Іншого. У педагогічному полі толерантності принцип незамінності осіб набуває характеру імперативу збереження особистісної гідності і автономії і реалізується в особистісно орієнтованій освіті; принцип зворотності ролей набуває характеру імперативу взаємності як взаємної поваги і взаємної довіри, що передбачає організацію педагогічної комунікації як партнерських відносин; принцип подібності набуває характеру імперативу турботи про себе і про Іншого і надає толерантності модусу відповідальності і дієвості.

Толерантність має невід’ємний раціональний вимір. Але раціональні основи толерантності як способу вирішення конфліктів з допомогою кращого аргументу, за всієї очевидності, також потребують додаткового осмислення.

Раціональні основи толерантності передбачають здатності розуміння та аргументації. Толерантність у її раціональному вимірі – це здатність самостійно і відкрито мислити, розуміти іншу точку зору, аргументовано відстояти свою позицію і, водночас, критично її оцінити та, у разі необхідності, переосмислити. Таким чином, у найбільш загальному розумінні раціональними основами толерантності виступають комунікативна раціональність і критичне мислення. Відповідно й педагогічний процес має бути орієнтований на формування у особистості аналітичних і дискурсивних здібностей. Але реальна педагогічна практика ще не наблизилась повною мірою до виконання даних завдань. Для їх вирішення необхідне оновлення не тільки форм і методів навчання (перехід від монологічних до діалогічних форм навчання, до роботи у малих групах, широкого застосування аналітичних завдань, зокрема, і як форми підсумкового контролю знань), а й якісне оновлення світоглядно-методологічного забезпечення освітнього процесу. І тут йдеться не стільки про світоглядно-методологічні інновації у царині наукового мислення і пізнання, скільки про залучення толерантності як “обов’язку терпимості” до самих основ сучасного мислення. Це означає, з одного боку, що сам принцип толерантності повинен висуватися як вимога, смисл якої може зрозуміти кожна людина, незалежно від того, до якої культури вона належить і яким світоглядним і методологічним принципам вона віддана, а з іншого боку, – осередком новітньої раціональності має стати довіра до чужого розуму і відкритість дискусії.

Отже, людина за своєю природою є істотою нетолерантною. Сам процес формування свідомості і особистості людини передбачає демаркацію світу спочатку на Я–Інший, а потім – Свій–Чужий. Для усіх традиційних суспільств і суспільств закритого типу вороже ставлення до Чужого є природним і необхідним модусом життя. Толерантність – це та якість, яку треба цілеспрямовано, послідовно і систематично культивувати, як на рівні свідомості, мислення, так і на рівні поведінки, комунікації, діяльності і життєдіяльності. Звідси необхідною є воля до толерантності, як на індивідуальному, так і на суспільному рівні. Волю до толерантності можна охарактеризувати як комплекс відповідних мотиваційних і вольових основ, необхідних для вирішення подвійного завдання – самовизначення і самообмеження і, водночас, – налагодження

продуктивної комунікації і взаємопорозуміння з іншими.

На індивідуальному рівні вольову основу толерантності, можна виразити імперативом “почни з себе”. Мотиваційно це означає, з одного боку, – здійснюй самообмеження заради збереження власної ж особистісної гідності і автономії, а з іншого, – те, на чому наполягав свого часу Себастьян Кастелліон у “Трактаті про еретиків”: “Свою віру захищаєш не тим, що відправляєш іншого на вогнище, а лише тим, що у вогонь за неї ідеш сам. Свою правовірність стверджуєш не тим, що запитуєш у іншого прийнятих для тебе доказів, а тим, що сам ідеш у вогонь суперечки, готовий виправдати свою істину перед будь-якими запереченнями здорового глузду, якими Господь наділив людину” [Цит. за: 4, 113]. Вимога Кастелліона знайшла визнання у сучасному філософському дискурсі толерантності як гранична регулятивна вимога терпимості до відмови від участі в діалозі. Відповідно єдиним неприпустимим способом дії щодо Інакшого є “будь-яка насильницька спроба тих, хто поділяє певні переконання і/або спосіб життя примусити інших прийняти свої переконання (спосіб життя) чи навіть зазнати якогось роду покарання, тортури чи смерть” [2, 84]. Ця вимога, на нашу думку, встановлює необхідні антропологічні межі толерантності.

У педагогічному полі толерантності імператив “почни з себе” означає орієнтацію на формування особистості як самостійного і відповідального дієвця, причому відповідальність тут має бути запліднена “людським почуттям солідарності” і набути характеру універсальної відповідальності у тому розумінні, як її окреслили Х.Йонас і К.-О.Апель – відповідальність за можливість продовження життя прийдешніх поколінь людей. Такий універсально відповідальний дієвець з необхідністю повинен володіти комунікативною компетентністю, “вмінням жити разом”.

На суспільному рівні продукування волі до толерантності передбачає створення ситуації толерантності, невід’ємними складовими якої є відмова від насилля як способу вирішення різноманітних конфліктів, відмова від образу ворога як головного засобу соціальної (політичної, культурної, національної тощо) ідентифікації, утвердження принципів взаємоповаги і довіри на всіх рівнях суспільного життя.

Надзвичайно важливим є створення ситуації толерантності в освіті, як на практичному рівні організації педагогічного процесу,

так і на рівні його теоретичного осмислення. По суті, на нашу думку, йдеться про формування педагогіки толерантності. Педагогіку толерантності можна розглянути як “золоту середину” (у розумінні Арістотеля як найкраще із доброго) між репресивною педагогікою та емансипаторською педагогікою. У такому ракурсі визначальним принципом педагогіки толерантності може стати принцип “примус через переконання”.

Отже, антропологічні межі толерантності (її конститутивні основи і границі, за якими даний феномен втрачає смисл) – це людська гідність і свобода особистості. В антропологічному аспекті толерантність – це інструмент, котрий гарантує особисту свободу і свободу особистості доти, доки ця свобода не загрожує людській гідності як саме цієї особистості, так і будь-якої іншої. Педагогіка толерантності повинна ґрунтуватися на принципі толерантності, досягнутому не тільки в його соціально-політичному, або культурологічному вимірах, а, насамперед, в антропологічному, а також мати за мету цілеспрямоване і комплексне формування тих особистісних якостей, які утворюють духовні, раціональні і вольові основи толерантності.

Література

1. *Вдовина И.С.* Французский персонализм (1932–1982) – М., 1990.
2. *Макбрайд У.* Глобализация и межкультурный диалог // Вопросы философии. – 2003. – №1.
3. *Рікер П.* Сам як інший – К., 2000.
4. *Соловйов Е.* Толерантність як новоєвропейська універсалія // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К., 1997.